

К.З.Возьний, канд. екон. наук

Тернопільський національний економічний університет

ІСЛАМ І СУЧАСНА ЕКОНОМІКА: ПОРІВНЯННЯ І ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКИ

Досліджено зміст взаємного зв'язку сучасної доктрини економіки ринкового типу й основних догматів ісламу. Здійснено оцінку динаміки і генезису основних економічних дефініцій (торгівля, багатство, податки, процент, прибуток, гроші тощо) в контексті ісламського віровчення. Проведено низку змістовних порівнянь цих економічних категорій.

Вивчення економіки і розвиток механізмів регуляторного впливу на неї зазвичай відбувається шляхом встановлення якомога чіткішої системи взаємних зв'язків між результатами економічної діяльності та емпіричними факторами, що їх обумовлюють. Такий підхід видається доволі раціональним. Проте він аж ніяк не охоплює, як показує новітній досвід розвитку світової економіки, всіх проблем, що виникають перед homo economicus. Економіка залишається чи не найменш керованою і погано прогнозованою сферою життєдіяльності людини. Вона періодично виходить з-під контролю, зазнає не завжди бажаних кількісних і якісних змін, періодично показує своє "жорстоке обличчя". Об'єктивно існує необхідність подальшого пошуку розуміння природи сучасного ринкового організму.

На превеликий жаль, такий пошук, як показує аналіз, проводять зазвичай за певною методологічною інерцією, залишаючи фактично поза науковою увагою такий аспект людського життя, як релігія. Проте світовий досвід свідчить, що якщо культура, мораль, мода і традиції як чинники суспільного й економічного розвитку зазнають постійних якісних і структурних змін, то релігія залишається відносно стабільною домінантою, яка лише множить свій вплив на суспільні настрої та поведінкові норми, робить його поліфонічним, а відтак, впливає на стан економіки світу і національних економік окремих країн. Слова німецького соціолога Макса Вебера¹, сказані мало не 100 років тому, що однією з визначальних детермінант господарської етики є релігійна обумовленість нашого життя, окреслюють взаємний і складний зв'язок між економікою і релігією².

З-поміж світових релігій однією з найвпливовіших, принаймні, з точки зору кількості її носіїв і прихильників, є іслам. За останніми даними, його сповідує кожен п'ятий мешканець нашої планети. Відомий ісламський портал стверджує: "Впродовж останніх 50 років мусульманське населення земної кулі зросло на 235% і складає на сьогодні 1,6 млрд"³. "Мусульманські общини є в більш ніж 120 країнах... У 35 країнах мусульмани складають більшість населення, а у 29 країнах послідовники ісламу являють собою впливові меншини. У 28 країнах іслам визнано державною або

¹ У 1916–1919 роках М.Вебер публікує серію статей, об'єднаних спільною назвою "Господарська етика світових релігій", де висловлює відповідну думку.

² Див.: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/vebobr/02.php.

³ Скільки мусульман в міре? // <http://www.imam.ru/articles/stati.html>.

офіційною релігією. Серед них Єгипет, Кувейт, Іран, Ірак, Марокко, Пакистан, Саудівська Аравія тощо⁴. Класик релігієзнавства П.Шантеп'є де ла Соссе, порівнюючи іслам, разом із християнством і буддизмом, з іншими, менш впливовими і поширеними релігіями, відзначає, що їх поширеність помітно виокремлює їх з-поміж інших релігій і робить особливо впливовими⁵. Притому, що загальна кількість християн у світі сьогодні перевищує 2 млрд, динаміка приросту населення країн християнського світу абсолютно не порівнянна з аналогічним показником світової мусульманської общини. Тож цілком імовірно, що вже за кілька десятиліть пальма кількісної першості та геополітичної домінантності перейде до мусульман; світоглядний вектор людської цивілізації, цілком можливо, зміниться з християнського на ісламський.

Попри те, що іслам як планетарний фактор розвитку людської спільноти перебуває в полі зору відомих теологів і світських дослідників, багато аспектів його впливу на життя сучасної людини залишаються відкритими для вивчення. Ісламські богослови і філософи як минулого (аль-Ашарі, аль-Газалі, аш-Шахрастані, Ібн Ханбала, Ібн Таймійї, аль-Кайїма), так і сучасності (Бен Баз, Ібн Джаміль Зіну, М.Башаміл, С.Кутб, С.Фаузан, Мустафа аш-Шакк, Абу-аль-Аля-Маудуді, Юсеф аль-Кардаві) зосереджували увагу зазвичай, за винятком двох останніх, на духовно-теологічних його аспектах. Світські ж дослідники (німецький сходознавець і біблеїст Ю.Велльгаузен, німецький (і англійський) релігієзнавець і філолог М.Мюллер, шотландський біблеїст та історик релігії Вільям Роберт Сміт, голландський релігієзнавець і богослов К.Тіле, німецький соціолог і економіст М.Вебер, голландський теолог та історик релігії П.Шантеп'є де ла Соссе, французький історик і філолог Е.Ренан) більшою мірою зосереджували зусилля на розкритті соціального і культурологічного впливу ісламського віровчення на сучасний світ⁶.

Наведене вище повною мірою аргументує як необхідність, так і актуальність дослідження системи філософсько-теологічних зв'язків між парадигмою сучасної глобалізованої економіки ринкового взірця і соціально-економічною доктриною ісламу як однієї з домінуючих релігій світу.

У цій статті спробуємо оцінити взаємний зв'язок економіки капіталістичного типу й ісламу через призму таких економічних категорій, як багатство, гроші, бідність, прибуток, власність, податки тощо.

Оцінка соціально-економічної складової ісламського віровчення ускладнена його конфесійною поліфонічністю. Дослідники виокремлюють п'ять основних проблем, пов'язаних із подрібненістю і теологічним різноманіттям ісламської концепції через існування самостійних течій і сект. Найгострішою є проблема, що стосується механізму передання верховної

⁴ Яблоков И.Н. Основы религиоведения // http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Relig/Jablok/_18.php.

⁵ Див.: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Relig/klass/03.php.

⁶ Див.: Wellhausen J. Prolegomena zur Geschichte Israels. 6. Ausg. B., Lpz., 1927; Классики мирового религиоведения. Антология. – М., 1996; Мюллер М. Религия как предмет сравнительного изучения. – Харьков, 1887; Естественная религия, 1889 // <http://www.scribd.com/doc/31564025/Natural-religion-Max-Muller>; The Old testament in the Jewish Church, Edin., 1881; The Prophets of Israel, Edin., 1882; http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Relig/klass/02.php; Очерки по истории религии. К вопросу о распространении мировых религий, 1876; Тіле К. Основные принципы науки о религии // http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Relig/klass/02.php; Tiele C. Grundzuge der Religionswissenschaft. Tübingen und Leipzig, 1904; Вебер М. Хозяйственная этика мировых религий // Избранное. Образ общества. – М., 1994. – С. 43–76; http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/vebobr/02.php; Lehrbuch der Religionsgeschichte. Freiburg und Leipzig, 1897; http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Relig/klass/03.php.

влади. Розбіжності щодо цього питання зумовили появу вже в VII столітті течій шиїтів, сунітів⁷ і хариджитів. Пізніше в середовищі шиїтів виникли віровчення ісмаїлітів та імаматів. Через розбіжності в питаннях віри у VIII столітті з сунітської течії сформувалися мурджіти та мутазиліти, а в IX – ханбаліти. Розбіжності щодо питань свободи вибору віруючого і фатальної визначеності людської долі привели до виникнення наприкінці VII – початку VIII століть течій кадаритів і джабраїтів. У середовищі останніх, своєю чергою, сформувався напрям джахмітів (VIII) і секта ашаритів (X). З'ясування проблеми суті Бога і Його рис додало до вже існуючих напрямів течії суфіїв і мушаббіхіїв (VIII–IX). Різні підходи до питань права в тому самому IX столітті започаткували течії ханафітів і мілікітів.

Крім того, трактування економічних ідей ісламу пов'язане з цілим комплексом об'єктивних і суб'єктивних обставин, що роблять відповідні дослідження змістовно і методично непростими, зокрема:

- існуючі тлумачення ісламу (Корану, Сунни і хадісів) орієнтуються, насамперед, на роз'яснення його релігійного і морально-етичного, а не економічного змісту;

- вивчення ісламської соціально-економічної доктрини нашоухується на разючу несхожість наукової ментальності християнського й ісламського зразків;

- як вважають ісламські богослови, достеменний у духовному розумінні переклад Корану на інші мови не можливий⁸, тому не правдоподібно досягнути його зміст, в тому числі економічний, дуже важко;

- кожна зі шкіл (мазхабів) ісламу надає його соціально-економічній доктрині індивідуального змістовного відтінку й особливих рис;

- історія розвитку ісламу налічує 14 століть, що, відповідно, диференціює ставлення цієї світової релігії до різних проблем економіки на шляху власного розвитку;

- незважаючи на доволі давню історію ісламу, канонічний текст Корану з'явився аж у XX столітті⁹;

- Коран почав формуватися (записуватися) на основі свідчень багатьох людей, проте вже через кільканадцять років після смерті Пророка Мухамеда.

Розвиток соціально-економічної доктрини ісламу відбувався на засадах шаріату (араб. *شريعة* – пряма, правильна дорога), тобто зводу законів ісламу, що регламентує всі боки життя віруючих. Своєю чергою, шаріат сформовано на основі Священного Корану і заповітів Пророка Мухамеда. Структурно він включає три складові частини: акіда (віровчення); ахляк (етичні норми); фікх (правові норми). Саме остання частина, крім усього іншого, регламентує економічну складову в житті та поведінці віруючих.

"Настанови Корану, що "регламентують" економічне життя в мусульманському суспільстві, здебільшого сформульовані в мединський період¹⁰, причому переважно мають форму приписів. У них Мухамед звертається вже до конкретних питань"¹¹. Об'єктом предметних коранічних регламентацій виступають такі економічні категорії, як **торгівля, багатство, лихвар-**

⁷ Суніти складають близько 90% загальної кількості членів всесвітньої мусульманської общини.

⁸ Переклади Корану на інші мови прийнято називати перекладами змістів.

⁹ Сьогодні канонічним вважають текст Корану, виданий у Каїрі 1919 року.

¹⁰ Достеменно відомо, що Пророк спочатку проповідував у Мекці, а пізніше в Медині. Саме тому одну частину сур із Корану називають мекканськими (610–622), або ранніми, а іншу – мединськими (622–632), або ж пізніми.

¹¹ Истоки социально-экономической доктрины в исламе // <http://molites.narod.ru/ekonomika/istoki.htm>.

ство, податок, милостиня, позичковий процент, власність, спадок, борг тощо. Розвиток економічного ядра ісламу відбувався і за межами Святого Письма – у працях світських авторів, правознавців, істориків і філософів епохи середньовіччя, серед яких найбільш знаним був Ібн Халдун (1332–1406)¹².

Культура і традиції Сходу споконвіку були пронизані торгово-економічними відносинами, а доходи від торгівлі часто складали основу життя мешканців Великої пустелі. Цілком логічно, що за таких обставин навіть ранні богослови ісламу надавали багато уваги економічним питанням, прагнули об'єднати проблеми віровчення, етику, право і власне економіку. Саме тому Коран визначає як фундаментальні принципи економічних відносин справедливість і чесність, себто категорії, що змістовно перебувають у вимірі моралі та етики¹³.

Проблема чесності в економічних відносинах має однозначний формат, і про це прямо сказано в Корані (83:1–6): "Горе тим, що недоважують і недомірюють! Тим, які міряють, купуючи собі, ретельно, а коли самі продають, то недоважують і недомірюють. А чи не думали ці хитруни, що їх воскресить Великого дня, того дня, коли люди стануть перед Господом світів?"¹⁴.

Справедливість в економічних відносинах також є обов'язковою для правовірних. Одна з мединських сур дає чітку настанову устами самого Пророка Мухамеда (4:135): "Ви, що увірували! Будьте стійкими у справедливості, коли свідчитимете перед Аллахом, якщо навіть свідчення буде проти вас самих, ваших батьків або родичів. Чи буде той, хто тягнеться, багатим або бідним, Аллах [розсудить] їх якнайкраще. Будьте неупередженими, у противному разі ви відступите від справедливості. Якщо ж ви ухилитеся від справедливості і відкинете її, то ж Аллах відає про те, що ви чините"¹⁵.

Оскільки торгівля для країн арабського Сходу була споконвічною справою, навколо якої організовувалося економічне життя умми¹⁶, то в коранічних джерелах надзвичайно багато уваги надано саме питанням **торгівлі**, її правилам і принципам. Різні аспекти торгово-економічних відносин регламентують 6, 11, 17, 55, 83 та інші сури. Найбільшого значення приділено питанням чесності, рівноправності та справедливості. Сура 17 (17:35) недвозначно формулює такі принципи:

"У мірах будьте вірними тоді,
Коли належить вам відміряти,
Вагу давайте на терезах, що не брешуть,
Бо це і справедливіше, і краще врешті-решт"¹⁷.

Інше свідчення (6:152): "...наповнюйте міру [повністю] і зважуйте [товар] за справедливістю..."¹⁸. Цікаво, що ісламська культура демонструє реальний прецедент створення спеціального інституту, що не лише декларує, але і контролює питання чесності та справедливості у відносинах між людьми – хісби¹⁹. З-поміж різних обов'язків мухтасіба – керівника

¹² Повне ім'я – Валі-д-Дін Абд-ар-Рахман Ібн Халдун.

¹³ Див.: Мансуров С. Исламская экономика: морально-этический аспект // <http://agazeta.araid.org/0105/economica.shtml>.

¹⁴ Коран // <http://www.ukrlife.org/main/minerva/koran0.htm>.

¹⁵ Коран // <http://www.arabic.com.ua/koran.php?tr=2>.

¹⁶ Умма – ісламська община.

¹⁷ Авторський переклад на основі: Коран // <http://www.arabic.com.ua/koran.php?tr=3>.

¹⁸ Коран // <http://www.arabic.com.ua/koran.php?tr=2>.

¹⁹ Хісба – релігійно-правова інституція (своєрідний аналог рахункової палати), що бере на себе обов'язки контролю за різними аспектами життя мусульманина.

хібси – варто виокремити його власне економічні функції: контроль і посвідчення спеціальними печатками якості товару, стеження за тим, щоб продавці не обважували покупців і не продавали їм неякісний товар.

Різні частини Корану і Сунни напрочуд однакові в питаннях, що стосуються змісту і правил укладення торговельних угод.

У збірнику хадісів Булуг Аль-Марама (Кн. 7, хадіс 803) наведено дуже повчальну історію про те, як Посланник Аллаха, проходячи ринком, зупинився біля продавця збіжжя. Коли він засунув руку всередину купки зерна, приготованої до продажу, то відчув вогкість і сказав: "Агов, хазяїну цього зерна! Що ж це таке?" Торговець відповів: "Воно потрапило під дощ, Посланнику Аллаха". На що Мухамед гнівно сказав: "Чому ж ти не насипав вогке зерно зверху, щоб люди могли одразу побачити це? Той, хто шахраює, не має до мене жодного стосунку"²⁰. Відкритість і гласність у відносинах покупця і продавця під час укладання ними торговельних угод – економічний урок для мусульманина, що очевидно впливає зі згаданого хадіса. Актуальність такого принципу сьогодні важко переоцінити, якщо згадати, як зазвичай виглядають відносини покупців і продавців, опосередковані неправдивою рекламою, що не надає потенційним споживачам повної й автентичної інформації про товар, який пропонує ринок. Більше за те, фактична нерівноправність у відносинах покупця (споживача) і продавця (виробника), диспропорція їхніх інтересів на економічній авансцені боротьби за ці інтереси змушує економістів світу ставити питання, наскільки ринок є вдалим варіантом розв'язання глобальних проблем людства. Коранічні ж принципи таких відносин повертають ринковій економіці частково втрачений нею соціально-гуманістичний фундамент.

Звернення Пророка до народу (11:85) виглядає як настанова і повчання і не лише стосується торгових відносин, а й фактично захищає інститут **приватної власності**.

"О мій народ! Дотримуй чесно міру і вагу;
Майну людей не завдавайте збитку
І злодіянь ніяких на землі
Ви не чиніть сівбою нечисті і смуту"²¹.

Така чітка і детальна регламентація торгових відносин не є випадковою для мусульман. Практично в усьому мусульманському світі набули поширення торгові дома. Існували навіть спеціалізовані їх об'єднання. Такого роду торговельні структури відомі в Сирії та Єгипті ще з XII століття. Того часу купці об'єднувалися зазвичай за етнічно-релігійним принципом. Саме тому шаріат диференціює правила торгівлі між мусульманами, тобто всередині умми, і між мусульманами і "невірними". Сучасна інтерпретація цих правил дуже виразна і цілком однозначна: "У торгових справах із невірними заборонено все те, що заборонено і з мусульманами: лихварські оборудки, обважування, торгівля і купівля заборонених у своїй основі речей тощо. Але також у торгівлі з невірними заборонено ще дві речі: торгові угоди і продаж їм того, що допоможе в їхній релігії та святкуваннях, а також продаж того, що вони можуть використовувати у війні проти мусульман"²². Почасті наведене вище визначає зміст, принципи і засади зовнішньої торгівлі, без якої сучасна економіка просто не мислима. Проте лише часті. Загалом

²⁰ Сборник хадисов Булуг Аль-Марама. – Кн. 7. Торговля // http://hadis.vchechne.ru/bm/bm_7.html.

²¹ Авторський переклад на основі: Коран // <http://www.arabic.com.ua/koran.php?tr=3>.

²² Положение бойкота в Исламе. Серия статей "ад-да'уату-ссалаяфия". – Ч. 5 // <http://salafsalih.narod.ru/OBOIKOTE.doc>.

струнка і соціально акцентована ісламська концепція торгівлі дає сьогодні "розколину" і набуває ознак релігійної схоластики, децю відірваної від реального життя. Ось аргумент. Економіка сучасного глобалізованого світу робить національні економіки взаємно залежнішими і такими, що поступаються не лише частиною національного економічного суверенітету задля участі у глобальних економічних процесах, опосередкованих, насамперед, міжнародною торгівлею, але і вступають у певні суперечності з духовно-релігійними постулатами. Попри пряму і очевидну заборону торгувати з "невірними" тим, що останні можуть використати у війні з мусульманами, країни ОПЕК²³ під час першої (1991) і другої (2003 рік – по сьогоднішній день) іракських військових кампаній та нескінченної війни в Афганістані продавали і продають США та їхнім союзникам нафту, що є стратегічною сировиною, без якої війна не мислима.

Не оминає увагою Коран і проблему **багатства**. Так, ще в ранніх сурах (102, 104) чітко визначено негативне ставлення ісламу до надмірного грошлюбства і багатства. Зокрема, в мекканській сурі "Похвальба багатством" (102:1–6) сказано: "Вам приємно хвалитися багатством, доки ви не ступили в могилу. Та ба! У вас ще відкриються очі! ... Якби ж то у вас широко відкрились очі... Ви неодмінно побачите палаючий вогонь!"²⁴. Сура "Огудник" (104:1–4) не залишає сумнівів щодо ставлення ісламу до проблеми надмірного захоплення матеріальним багатством: "Горе кожному огудникові-наклепникові! Котрий нагріб собі добра і все порахував. Він гадає, що відкупиться ним від смерті. Та ба! Його пошпурять у пекельну піч!"²⁵.

Взірець унікального синтезу духовно-релігійного й економічного аспектів життя людини виявляє ставлення ісламу до суті, форм і видів **оподаткування**. Дослідники зазвичай відзначають, що ідеологія податку ісламського суспільства відчутно відрізняється від традиційного, світського, панєвропейського концепту фіскальної політики тим, що тут акцентовано на релігійній складовій цього явища. Деякі сучасні духовні лідери ісламу вибудовують дуже радикальну систему зв'язку між власне віровченням Аллаха й економікою, стверджуючи: "Першою особливістю ісламської економіки є те, що вона бере свій початок від Усевишнього. Вона не бере початку зі слів Платона чи Аристотеля, також не бере свій початок від торговців чи природознавців, від класиків чи марксистів. Ісламська економіка – це частина релігії, а отже, її основа виходить від Усевишнього Аллаха"²⁶.

Закят є основною формою релігійно-податкових обов'язків мусульман, визначених Кораном. Вважають, що закят має ще доісламські корені й пов'язаний із традицією розподілу трофеїв навіть серед тих членів общини, що не брали участі у військовому поході. Відоме енциклопедичне видання тлумачить його так: "Закят (араб. *زكاة*, застар. *قوز*) – обов'язковий річний податок на користь бідних, нужденних, а також на розвиток проектів, що сприяють розповсюдженню ісламу та істинних знань про нього тощо. Закят – один із п'яти стовпів ісламу"²⁷. Актуальність цієї економічної категорії може засвідчити вже те, що термін "закят" використано

²³ Організація країн-експортерів нафти налічує сьогодні 12 країн-учасниць, 9 із яких – країни, де державною або домінуючою релігією є іслам; на їхню долю припадає 2/3 світових запасів нафти, 40% її видобутку і близько 50% світового експорту.

²⁴ Коран // <http://www.ukrlife.org/main/minerva/koran0.htm>.

²⁵ Там же.

²⁶ Дагестани Р. Особенности исламской экономики и её основы // <http://al-azhar.ru/pode/218>.

²⁷ Закят // <http://ru.wikipedia.org/wiki/Закят>.

в 17 сурах Корану в різних контекстах аж 30 разів²⁸. Практика справляння закят сформувалася досить рано: одразу після утворення стабільної мусульманської спільноти. Коран зміст закят тлумачить як жертвну милостиню-очищення того, хто подає. Ця милостиня не має йти на суспільні потреби, її слід передавати безпосередньо від багатих до бідних. Проте такий механізм справляння податків визнають лише шиїти. Суніти ж вважають, що податок має утримувати держава і розпоряджатися ним, навіть якщо в суспільстві немає нужденних.

Коран визначає лише загальну ідеологію податку, він не описує механізму його справляння, видів і ставок оподаткування. Система оподаткування мусульманської спільноти набула впорядкованості в період десятирічного халіфату другого халіфа Умара ібн ал-Хаттаба (634–644). Чітке роз'яснення принципів оподаткування можна знайти у відповідних хадісах, що ілюструють Сунну. В них ясно визначено категорії майна (худоба, врожай, цінності), що підлягають оподаткуванню, а також його ставка. Положення закят щодо молочної, племінної та пасовищної худоби поширюються лише на регламентовану її кількість. Наприклад, збірник хадісів Булуг Аль-Марама (Кн. 4, хадіс 587. Закят) свідчить: "Із стада, яке налічує двадцять чотири або менше за тварин, закят виплачують вівцями з розрахунку: одна вівця за кожні п'ять тварин. Якщо кількість тварин складає від двадцяти п'яти до тридцяти п'яти голів, то за них слід віддати одну однорічну тварину; якщо у стаді буде від тридцяти шести до сорока п'яти тварин, то за них беруть дворічну тварину; якщо їх буде від сорока шести до шістдесяти, то за них слід віддати трирічну тварину, яка вже може бути покрита самцем..."²⁹. Далі наведено цілу шкалу диференціації натурального оподаткування. "Що стосується закят, який виплачує власник пасовищного овечого стада, то якщо в ньому буде від сорока до ста двадцяти овець, то беруть одну вівцю; якщо у стаді буде від ста двадцяти однієї до двохсот овець, то беруть дві вівці; якщо у стаді буде від двохсот однієї до трьохсот овець, то беруть три вівці; а якщо їх кількість перевищить триста, то з кожної сотні слід брати по одній вівці. В тому ж разі, коли у стаді буде менше хоча б на одну вівцю, то воно не оподатковується, якщо тільки цього не забажає його власник"³⁰. Наступний хадіс (Кн. 4, хадіс 588. Закят) визначає "шкалу оподаткування" для молочного стада: "...з кожних тридцяти корів річного теля, а з кожних сорока – одну дворічну корову"³¹.

Для золота, срібла і грошей встановлено закят на рівні 2,5%. Хадіси 592 і 593 згаданого вище збірника визначають чіткий "оподатковуваний мінімум" для цієї категорії майна: "Якщо у тебе є двісті срібних дирхемів³², які ти мав упродовж цілого року, то ти мусиш виплатити з них п'ять дирхемів. І ти не зобов'язаний виплачувати закят, якщо у тебе золота менше ніж двадцять динарів³³. А якщо у тебе є двадцять динарів, які ти мав упродовж цілого року, то ти мусиш виплатити з них півдинара. Якщо грошей буде більше, то закят слід підраховувати з такого самого розра-

²⁸ Підраховано на основі: <http://www.bookluck.ru/bookuyokir.html>.

²⁹ Сборник хадисов Булуг Аль-Марама. – Кн. 4: Закят // http://hadis.vchechne.ru/bm/bm_4.html.

³⁰ Там же.

³¹ Там же.

³² У перерахунку на грами – 951 г.

³³ У перерахунку на грами – 84,8 г.

хунку. Проте закят не виплачують із майна, якого людина не мала впродовж цілого року”³⁴.

Урожай сільськогосподарських культур також підлягає оподаткуванню. При цьому хадіси вказують перелік оподатковуваних культур: ячмінь, пшениця, родзинки і фініки (Кн. 4, хадіс 602. Закят). Розмір податкової ставки залежить від способу оброблення землі та наявності іригаційних споруд. Якщо землю обробляють і зрошують за допомоги засобів іригації, то сплаті підлягає 1/20 зібраного урожаю, в разі ж відсутності штучного зрошування ставка оподаткування є вдвічі вищою і складає 1/10 врожаю (Кн. 4, хадіс 601. Закят). Остання обставина, як бачимо, демонструє доволі ефективний фіскальний засіб стимулятивного впливу на інноваційні процеси тогочасного суспільства.

Товари, призначені для реалізації, також підлягають оподаткуванню в розмірі 2,5% за умови, що їх ціна має рівень, еквівалентний 84,5 г золота або 951 г срібла.

Відмова від сплати закяту тягне за собою надзвичайно серйозні наслідки: “Якщо ж хто-небудь утримує закят, то ми віднімемо його у власника разом із половиною його майна. Таким є припис нашого Господа” (Кн. 4, хадіс 591. Закят)³⁵.

З часом закят перетворився на податок, який використовують на потреби держави.

Окрім закяту, Коран визначає інші різновиди податкових зобов'язань. Так, **аль-джізья** – податок, що сплачують немусульмани в ісламських країнах як компенсацію чи навіть своєрідне економічне покарання за своє невір'я, а також в оплату за захист, що надає мусульманська країна³⁶. Розмір джізьї залежить від платоспроможності та майнового становища людини. Немусульмани поділяються на три групи: бідняків, середній клас і багатих. Джізья є регресивним податком і тому для багатих він не перевищує 0,5% вартості їхнього майна, для середнього класу – 12%, а для бідних – ще вищий відсоток. За змістовним наповненням цей податок є частково дискримінаційним щодо релігійної приналежності.

У мусульманських країнах поширений ще один, проте вже не коранічний, податок, що має більш традиційне, світське змістовне наповнення. Йдеться про **харадж**. Його структура передбачає земельний податок (ґрунтується на податку на майно) і податок на дохід. Обсяги оподаткування майна визначають залежно від розмірів земельних ділянок, якості ґрунтів, кількості дерев, системи землеробства тощо. Величина отриманого врожаю і ринкові ціни, що склалися на певний період часу, визначають сукупну ставку пропорційного податку на дохід, що може значно коливатися (20–50%).

Харадж з релігійної точки зору є нейтральним податком, оскільки його платниками є як мусульмани, так і ті, хто не сповідує іслам. Визначальним тут є статус землі, що перебуває у власності платника податку. Споконвічну арабську землю звільнено від хараджу. Із власників таких ділянок утримують зазвичай лише десятину (**ушр**). Ставка цього податку може коливатися залежно від родючості землі в межах 5–10%.

Хоча харадж найбільшою мірою має ознаки світського інституту регуляторного впливу, його розмір і механізм справляння визначають з ураху-

³⁴ Сборник хадисов Булуг Аль-Марам. – Кн. 4: Закят // http://hadis.vchechne.ru/bm/bm_4.html.

³⁵ Там же.

³⁶ Закят виплачують лише мусульмани.

ванням економічного становища, шляхом консенсусу чотирьох релігійно-правових шкіл (ханафітської, шафіїтської, малікітської та ханбалітської).

Окрім описаних вище податкових зобов'язань, іслам передбачає деякі інші форми участі людини в розв'язанні економічних і релігійних проблем суспільства чи умми. Зокрема, існує добровільна пожертва правдивого грошима, їжею, одягом, через надання послуг або житла, шляхом прощення боргу чи якихось зобов'язань (**садак**). Заможні мусульмани мають також можливість жертвувати гроші, землі та нерухомість у формі **вакфа**, тобто невідчужуваного майна, призначеного для громадського користування. З XI століття саме остання форма добровільних економічних зобов'язань стала матеріальною основою і джерелом існування культурних інститутів ісламу, зокрема медресе.

Проблема **лихварства і процента** стоїть у Корані особливо гостро. Вона є актуальною і сьогодні. В ісламі не роблять формального розмежування між процентом і лихварством. Обидві ці категорії позначають поняттям **"ріба"** й однаковою мірою перебувають під коранічною заборонаю. Зазначимо, що аналіз різних "перекладів змістів" Корану показує, що їх автори вельми довільно, часом синонімічно використовують терміни "ріба", "лихва", "ріст", "лихварство".

Третя сура Корану, "Сімейство Імрана" (3:130) проголошує: "Ви, що вірували! Не живіть за рахунок ліхви, подвоєної чи багатократною, бійтеся Аллаха, і, можливо, ви досягнете успіху"³⁷. Не залишає жодних сумнівів щодо ставлення правдивих до лихварства й інша мекканська сура (30:39) – "Руми":

"І те, що ви даєте в ріст
Та за рахунок статків інших,
Не дасть вам росту [в порахунках] з Богом.
Закят, що на очищення дає
З бажаннями прихильності Аллаха
Помножений вам буде [в порахунках]"³⁸.

Про несправедливість ріби як економічного явища з позиції ісламської етики бізнесу переконливо свідчить також сура "Корова" (2:275–276): "Ті, що беруть лихву, повстануть [у Судний день], як повстане той, кого шайтан своїм дотиком перетворив на безумця. Це їм покарання за те, що вони говорили: "Воістину, торгівля – те саме, що і лихва". Але торгівлю Аллах дозволив, а лихву заборонив. Якщо до когось [із лихварів] прийде застереження від Аллаха і якщо він учинить згідно з цим застереженням, то йому буде прощено колишні його гріхи. Його справи належать Аллахові. А ті, хто почне [знову давати в ріст], – житці пекельного полум'я навіки. Аллах викорінює лихву і заохочує милостиню. Аллах не любить нікого з невдячних грішників"³⁹.

Незважаючи на те, що Коран неодноразово визначає рібу як явище гріховне, вже в перші роки хіджри⁴⁰ об'єктивна економічна реальність явно починає "конфліктувати" з цим догматом ісламу. Розвиток і поширення товарно-грошових відносин, посилення міжрелігійних і міжнародних економічних зв'язків змусили правознавців ісламу розв'язати цю проблему.

³⁷ Коран // <http://www.arabic.com.ua/koran.php?tr=2>.

³⁸ Авторський переклад на основі: Коран // <http://www.arabic.com.ua/koran.php?tr=3>.

³⁹ Коран // <http://www.arabic.com.ua/koran.php?tr=2>.

⁴⁰ Хіджра (араб. هجرة – буквально втеча, виселення, еміграція) – переселення пророка Мухамеда з Мекки до Медини, що почалося 16 липня 622 року і вважається першим днем мусульманського літочислення.

Було здійснене розмежування власне лихварства (тобто отримання процента на капітал) і прибутку, що є наслідком людської праці. Таким чином, лихварська ріба залишилася забороненою (харамною)⁴¹, гріховною, нато- мість дохід, отриманий у результаті виробничої чи торгівельної діяльності, почали вважати дозволеним (халалним), законним. Звідси створення тор- гових підприємств і фінансових інститутів вважається дією, прийнятною для мусульманина, оскільки це дозволяє залучати **капітал** в економічний обіг. Водночас зберігання капіталу "бездіяльним" Коран (9:34) однозначно засу- джує: "Ті, що увірували! Воістину, багато хто з первосвящеників і монахів незаконно пожирають майно людей і збивають їх зі шляху Аллаха. Звесели тих, що накопичують золото і срібло і не витрачають їх на шляху Аллаха нестерпними стражданнями"⁴². При цьому капітал розглядається як складо- ва підприємливості, а не як самостійний чинник суспільного виробництва. **Гроші** ж вважають за символ факторів виробництва і товарів.

У Корані не тільки сформульовано власне ісламську ідеологію став- лення до різних аспектів економічного життя, але й мають місце порівнян- ня ісламського, "правильного", підходу і "неправильного", іновірного. На- самперед ідеться про іудейські та християнські "помилки". Дуже показо- вою щодо цього є думка Р.Дагестані: "Відомо, що передуючі релігії до ісламу⁴³ були тимчасовими, доки не прийшов іслам і не завершив усі релігії. Тому вони не мали повного уявлення про економіку. І саме за те, що вони були тимчасовими, Всевишній не зобов'язався зберегти їхні писання, як це зробив із Кораном"⁴⁴.

Отже, для ісламу характерним є те, що коранічні його норми перебу- вають у тіснішому зв'язку з реальною економікою, ніж, приміром, у християн- ському світі. Практика застосування фетв⁴⁵ є унікальним прецедентом, що демонструє можливості не схоластичного, а майже методичного зв'язку між духовно-релігійними нормами шаріату, з одного боку, і цілком конкретними проблемами сучасної ринкової економіки – з іншого.

Певні аспекти ісламської економічної культури (зокрема, правила тор- гівлі, ставлення до процента, обмеження щодо проведення надмірно ризи- кованих угод і операцій (гарар)⁴⁶, поміркований життєвий аскетизм тощо), "імплантовані" в сучасний ринковий організм, дозволять зробити його менш фетишизованим, цинічним і жорстким, частково позбавити властивих класичному ринку "хвороб", наповнити соціальним змістом і, зрештою, гуманізувати всю систему конкурентних соціально-економічних відносин як на рівні національних економік, так і у планетарному масштабі.

⁴¹ Див.: Харам // Исламский шариат // <http://www.psylib.ukrweb.net/books/shariat/txt06.htm>.

⁴² Коран // <http://www.bookluck.ru/bookuyokir.html>.

⁴³ Автор має на увазі іудаїзм і християнство.

⁴⁴ Дагестани Р. Особенности исламской экономики и её основы.

⁴⁵ Фетва – рішення в ісламі, яке ухвалює муфтії, факіх чи авторитетний учений (муджтахід), що ґрунтується на нормах шаріату і регулює різноманітні правові та економічні проблеми.

⁴⁶ Див.: Казаков А. Ипотека по Корану // <http://www.takafol.ru/rubrika.php?rub=58>.